

УДК 373.2.(091)(477)

DOI <https://doi.org/10.31392/NPU-nc.series5.2020.78.27>

Костенко Л. Д.

СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТОК ТЕОРІЇ ПОЗАШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ В ІСТОРІЇ ПЕДАГОГІКИ

Розглядається процес становлення та розвитку теорії позашкільної освіти в історії зарубіжної та вітчизняної педагогічної думки. Автор розглядає праці класиків зарубіжної педагогіки Й. Гербарта, Я. Коменського, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо, у яких закладалися теоретичні засади позашкільної освіти. Звертається увага на ідеї П. Кантерева, М. Пирогова, Л. Толстого, К. Ушинського, які мають значення для становлення та розвитку теорії позашкільної освіти в Україні, серед них – підготовка до праці в житті, вільна організація освітнього процесу, розвиток творчих здібностей, загальнолюдська освіта. У публікації показано, що надалі ці погляди були розвинені П. Блонським, В. Вахтеровим, К. Вентцелем, Є. Мединським, С. Русовою, С. Шацьким, які обґрунтували необхідність розвитку нахилів, індивідуальних здібностей дітей, формування нового типу відносин між учнем і педагогом, створення особливого середовища позашкільної освіти, визнання розвитку як одного з основних завдань освіти. Значна увага у статті приділяється педагогічній творчості Є. Мединського та С. Шацького як класиків теорії позашкільної освіти. Автор розкриває, що надалі ідеї позашкільної освіти були розвинуті в педагогічних працях В. Сухомлинського, який відстоював самоцінність позашкільної роботи, її самостійні методи і форми. В. Сухомлинський найважливішим інструментом своєї педагогічної практики вважав викликання в учнів відчуття успіху, переживання радості пізнання. У публікації наголошується, що у наші дні досягнення «ситуації успіху» в діяльності педагога позашкільної освіти стало однією з головних умов його успішної роботи.

Автор доходить висновку, що позашкільна освіта завжди була багатоаспектним об'єктом досліджень та відіграла важливу роль у навчанні та вихованні молоді, сприяла формуванню її ціннісних, моральних орієнтацій. Теоретичне узагальнення цінного досвіду, що створили педагоги минулого, а також вивчення досягнень світової педагогічної думки, творче використання їх з урахуванням вимог і можливостей молоді держави дають змогу якісно оновити її удосконалити зміст виховної роботи позашкільних закладів України.

Ключові слова: позашкільна освіта, позашкільне навчання, теорія позашкільної освіти, творча діяльність, заклади позашкільної освіти, дитячі об'єднання, принципи організації позашкільної освіти, педагогічна робота.

Інтеграція України до європейського і світового освітнього простору зумовила трансформацію позашкільної роботи в позашкільну освіту та правове закріплення її нового статусу як складника системи освіти. Державну політику у сфері позашкільної освіти, її правові, соціально-економічні, організаційні, освітні та виховні засади визначають закони України «Про освіту», «Про позашкільну освіту», «Про охорону дитинства» та ін. Загальні концептуальні положення щодо змісту і форм позашкільної освіти, її організації і стратегії розвитку встановлюють Національна доктрина розвитку освіти, Концепція позашкільної освіти та виховання, Державна національна програма «Освіта» (Україна ХХІ століття), Програма розвитку позашкільних навчальних закладів на 2002–2008 рр. та інші нормативні документи.

Позашкільна освіта дає можливість учням розкрити свої здібності, таланти, працювати творчо, активно, самостійно. В позашкільних закладах діти долучаються до інтелектуальної, творчої, трудової, естетичної, спортивної та інших видів діяльності, яка вимагає розробки наукового, ґрунтового, історично вивіреного організаційно-педагогічного забезпечення їх функціонування. В умовах сьогодення позашкільна освіта стає все більш актуальною та пов'язаною з необхідністю розбудови української школи у відповідності до сучасних вимог. Вирішенню цих завдань, безумовно, сприяє як упровадження нових освітніх технологій, так і звернення до історичної педагогічної традиції позашкільних закладів.

Окремі питання сучасних методологічних засад позашкільної освіти та виховання, позашкільної роботи представлені в працях українських учених І. Беха, В. Борисова, А. Капської, В. Мадзігона, Г. Пустовіта, О. Сухомлинської, Т. Сущенко та ін.

Історичні основи становлення і розвитку позашкільних навчальних закладів розкрито в роботах В. Береки, О. Глух, А. Сиротенка, Т. Цвірової, А. Шепілової та ін.

Мета статті – на основі історико-педагогічного аналізу поглядів класиків зарубіжної та вітчизняної педагогіки розкрити становлення та розвиток теоретичних ідей позашкільної освіти. Теоретичні засади проблем позашкільної освіти були закладені у роботах таких класиків зарубіжної педагогіки, як Й. Гербарт, Я. Коменський, Й. Песталоцці, Ж.-Ж. Руссо та інші.

Вагому роль у розвитку педагогічної думки з питань позашкільної освіти відіграє творчість Я. Коменського (1592–1670). Освіта для вченого була не самоціллю. Він обстоював право людини на розвиток усіх її можливостей, у кожній особистості бачив довершене творіння природи. При цьому Я. Коменський наголошував: «Нехтування вихованням є загибеллю людей, сімей, держави і всього світу» [6].

Ідеї гуманістичної педагогіки як теоретико-методичної основи позашкільної освіти розкриваються в працях Ж.-Ж. Руссо (1712–1778), який представив теорію вільного виховання [11], Й. Гербарта (1776–1841) з його концепцією виховуючого навчання [9].

Метод елементарної освіти, який фактично є прототипом позашкільної освіти, розробив Й. Песталоцці (1746–1827). Основна перевага полягала в тому, що педагог проповідував стимулювання пробудження

здатків, здібностей, які є в кожній людині [10]. У 1775 р. Й. Песталоцці написав документ «Прохання до людства про підтримку закладу, який має завдання дати дітям виховання в сільській місцевості», який став орієнтиром у позашкільній роботі, оскільки в ньому йдеться про натуралістичний заклад для молоді в Нейгофе (Швейцарія) [1].

У середині XIX – на початку XX ст. П. Каптерев, М. Пирогов, Л. Толстой, К. Ушинський сформулювали ідеї, які мають значення для становлення та розвитку теорії позашкільної освіти в Україні. Серед них – підготовка до праці в житті, вільна організація освітнього процесу, розвиток творчих здібностей, загальнолюдська освіта. Зокрема, П. Каптерев (1849–1922) підкреслював важливість самоосвіти в освітньому процесі, а також вагомість загальнолюдських начал у вихованні, позашкільній освіті [5].

Надалі ці погляди були розвинені плеядою педагогів-теоретиків і практиків позашкільної освіти. Так, П. Блонський, В. Вахтеров, К. Вентцель, Є. Мединський, С. Русова, С. Шацький обґрунтували необхідність розвитку нахилів, індивідуальних здібностей дітей, формування нового типу відносин між учнем і педагогом, створення особливого середовища позашкільної освіти, визнання розвитку як одного з основних завдань освіти.

Значна кількість педагогів і публіцистів наприкінці XIX – на початку XX ст. висували демократичні програми розвитку позашкільної освіти. Так, В. Вахтеровим (1853–1924) були опубліковані роботи «Позашкільна освіта народу. Сільські бібліотеки, книжкові склади, недільні школи і повторювальні класи» (1896), «Всенародна шкільна і позашкільна освіта» (1917).

Вагомий внесок у розвиток теорії і практики позашкільної освіти зробила С. Русова (1856–1940), основні засади якої вона розкрила в праці «Позашкільна освіта. Засоби її переведення», зазначаючи, що в Україні склалася категорія педагогів, які метою позашкільної освіти вважали гармонійний, культурний розвиток, прагнули допомогти «кожному усвідомити його громадянський і людський обов'язок», дати освіту «удосконаленішу, ніж пропонувала школа» [12].

Відстоюючи важливість позашкільної освіти, С. Русова відзначала її особливе суспільне значення, неодноразово підкреслювала роль та обов'язки держави щодо її розвитку та підтримки; вказувала на необхідність планомірного розширення позашкільних навчальних закладів, оскільки «тільки планомірно зроблена сітка безплатних закладів позашкільної освіти може нам забезпечити за якийсь десяток літ помітний розвиток освіти і морального виховання» [12].

У роботах К. Вентцеля (1857–1947) ставилося завдання розвитку творчої індивідуальності людини, її творчих здібностей, творчої активності. Педагог детально розробив принципи організації та діяльності навчально-виховного закладу «Будинок вільної дитини» і представив їх у своїх працях. Головним завданням виховання К. Вентцель вважав розвиток творчої, незалежної, самостійної особистості; зазначав, що дитина повинна одержувати стільки знань, скільки побажає, і набувати їх тоді, коли в цьому відчує необхідність [3]. К. Вентцель приділяв велику увагу естетичному вихованню. Він рекомендував у будинках вільного виховання займатися різними мистецтвами, а саме: малюванням, скульптурою, музикою, театральними виставами і танцями. При цьому застерігав від якої б то не було примусовості занять [4]. Ідеї К. Вентцеля щодо теорії вільного виховання зумовили визначення одного з важливіших завдань у сучасній позашкільній освіті – розвитку творчих здібностей.

Педагогічні ідеї про необхідність організації позашкільної освіти сформував П. Блонський (1884–1941) [2]. Він розробляв ідею створення трудової політехнічної школи, що була б тісно пов'язана з життям. Передбачалося, що учні повинні набувати знань не через окремі навчальні дисципліни, а через трудове життя і відносини людей, а також пізнання навколишнього світу. Критично П. Блонський ставився до стабільних навчальних планів, програм і класно-урочної системи, цим самим підніс значення позашкільної освіти.

Систематизатором позашкільної освіти був В. Чарнолуський (1865–1941), активний учасник підготовки і видання довідника «Позашкільна освіта» (Петербург, 1905 р.), у якому представлені нормативні основи, інструкції, правила, список різноманітних просвітницьких установ, публічних бібліотек, музеїв, народних театрів і університетів, усіх інших закладів [14].

Класиком теорії позашкільної освіти вважають Є. Мединського (1885–1957). Найбільший інтерес для сучасної теорії позашкільної освіти мають його роботи «Позашкільна освіта. Її значення, організація і техніка» (1918), «Методи позашкільної просвітницької роботи» (1918), «Енциклопедія позашкільної освіти» (1923). За Є. Мединським, «позашкільна освіта – це всебічний гармонійний розвиток особистості або людського колективу в розумовому, морально-соціальному, естетичному і фізичному відношеннях» [7].

Першорядну увагу він приділяв визначенню суті позашкільної освіти, вказуючи на неоднозначність її тлумачення в педагогічних колах. «Одні перераховують форми сприяння останній, кажучи, що позашкільна освіта – це бібліотеки, народні читання, курси для дорослих і т. п.; інші обмежуються вказівкою, що позашкільна освіта – це набуття знань «поза школою»; треті, нарешті, намагаються глибше вникнути у суть поняття позашкільної освіти, вказавши, що освіта тільки і може бути позашкільною, а те, що прийнято називати шкільною освітою є не більш як навчання, як підготовка до освіти» [8].

Є. Мединський постійно вказував на різноманітність і відносну самостійність позашкільної освіти і шкільного навчання, вказував на ту грань, яка розділяє школу і позашкільну освіту. Школа дає первинні знання і загальне уміння розбиратися в розумових запитах, викликає і підсилює ті запити, учить правильно шукати задоволення останніх, але самого задоволення цих запитів школа дати не в змозі. Задоволення культурних запитів і всебічний розвиток людини може бути досягнуто тільки шляхом позашкільної освіти. Школа слу-

жить лише засобом, знаряддям, ступенем. Школа і позашкільна освіта, будучи абсолютно різними категоріями, пов'язані між собою, проте чим вищий рівень школи, тим більша потреба у населення в позашкільній освіті; чим краще організовані заклади з позашкільної освіти, тим більше необхідні населенню методи використання матеріалу для освіти, тобто тим краще повинна бути поставлена школа [1].

Є. Мединський указував, що процвітання позашкільних навчальних закладів можливе тільки за умови широкої самодіяльності з боку населення і цілковитої добровільності користування ними. Таким чином, на думку Є. Мединського, необхідно створювати «вогнища позашкільної освіти», своєрідні соціально-педагогічні комплекси.

Слід відзначити, що радянський період наукової діяльності Є. Мединського позначений відходом від деяких положень розробленої ним дореволюційної теорії позашкільної освіти, захопленням комуністичною риторикою і декларативністю нових висновків. Так, Є. Мединський публічно критикував себе за ідеалістичність визначення позашкільної освіти. Водночас це жодною мірою не знижує значущості фундаментальних положень, розроблених Є. Мединським для сучасної позашкільної освіти [1].

Визначним теоретиком позашкільної освіти також вважається С. Шацький (1878–1934). У його діяльності поєднувалася практика будівництва перших дитячих позашкільних закладів та аналіз виконаної роботи. Багато висновків, яких дійшов С. Шацький, лягли в основу створення системи позашкільної освіти, його педагогічна спадщина представлена такими працями: «Діти – працівники майбутнього!» (1908), «Бадьоре життя. З досвіду дитячої трудової колонії» (1915) і «Роки шукань» (1924) [15].

С. Шацький був переконаний, що всі невдачі в роботі з дітьми виникають від нехтування природних властивостей кожного з них. Визнаючи початковою ланкою в розвитку дитини її природну основу, учений великого значення в процесі формування особистості надавав впливу соціального середовища.

Основний принцип, на підставі якого С. Шацький формував дитячі об'єднання, був принцип товариства без особливо строгого розрізнення за віком. Водночас у подальші роки він переходить від принципу об'єднання дітей на основі товариства до комплектування первинних дитячих об'єднань за інтересами. На думку С. Шацького, має бути зв'язок між клубами та іншими позашкільними навчальними закладами. При цьому вони мали бути об'єднані однією ідеєю [15].

С. Шацький доходить висновку: «У дитячому клубі повинні бути надані всі можливості вчитися жити і всі головні елементи, які беруть участь у творенні життя». На переконання С. Шацького, в закладі повинні бути представлені всі головні види праці, на яких будується і підтримується життя людини. Окрім фізичної праці, велике значення в дитячому житті має і гра [15].

Як вважав С. Шацький, естетичне виховання повинне бути основою позашкільного колективу. «Це допоможе охопити весь світ прекрасного – музику, живопис, театр, прикладне мистецтво, яке в єдності з трудовим вихованням виступає каталізатором творчих потенцій особистості і колективу. Другорядну роль у діяльності позашкільних закладів відігравала «розумова діяльність» [15].

С. Шацький, проголошуючи домінуютью в діяльності позашкільних навчальних закладів трудове, етичне і фізичне виховання, не обходив увагою освітню діяльність, розвиток інтелектуальної сфери дитини.

Педагогічна концепція як система ідей, принципів і цілей виховання та освіти створювалася С. Шацьким, головним чином, у дореволюційний час. На основі критичного осмислення дійсності, діалектичного підходу до її аналізу він дійшов висновку про повну невідповідність наявної педагогіки інтересам, потребам і можливостям дитячої особистості, що розвивається.

Надалі ідеї позашкільної освіти були розвинуті в педагогічних працях В. Сухомлинського (1918–1970), який відстоював самоцінність позашкільної роботи, її самостійні методи і форми: «Гурткова робота не добавка до уроків, а самостійна дорога у світ пізнання» [13]. В. Сухомлинський найважливішим інструментом своєї педагогічної практики вважав викликання в учнів відчуття успіху, переживання радості пізнання. У наші дні досягнення «ситуації успіху» в діяльності педагога позашкільної освіти стало однією з головних умов його успішної роботи.

В. Сухомлинський визначає, що головною метою виховання є вільний розвиток дитини як активної особистості, розкриття індивідуальності, здатної протистояти нівелюючій тенденції офіційної педагогіки.

В. Сухомлинський, який надавав неабиякого значення творчій діяльності вихованців, зазначав про необхідність урахування вікових особливостей для правильної організації дитячої творчості [13].

Висновки. Отже, позашкільна освіта завжди була багатоаспектним об'єктом досліджень та відігравала важливу роль у навчанні та вихованні молоді, сприяла формуванню її ціннісних, моральних орієнтацій. Теоретичне узагальнення цінного досвіду, що створили педагоги минулого, а також вивчення досягнень світової педагогічної думки, творче використання їх з урахуванням вимог і можливостей молоді держави дають змогу якісно оновити й удосконалити зміст виховної роботи позашкільних закладів України.

Використана література:

1. Биковська О. В. Історико-теоретичні основи позашкільної освіти. *Педагогіка і психологія формування творчої особистості: проблеми і пошуки* : зб. наук. пр. Запоріжжя, 2006. Вип. 42. С. 39–48.
2. Блонский П. П. Избранные педагогические и психологические сочинения: в 2 т. Москва : Педагогика, 1979. Т. 1. 399 с.
3. Вентцель К. Н. Новые пути воспитания и образования детей. Хрестоматия по истории педагогики. Москва : Учпедгиз, 1936. Т. 4. 527 с.
4. Вентцель К. Н. Свободное воспитание в семье. *Свободное воспитание*. 1912/1913. № 8. С. 35–64.
5. Каптерев П. Ф. Избранные педагогические произведения. Москва : Педагогика, 1982. 704 с.

6. Коменский Я. А. Панпедия: Искусство обучения мудрости. *Университет Российской академии образования* / Э. Д. Днепров (отв. ред.), М. М. Сокольская (пер. с лат.), Г. Б. Корнетов (отв. ред.). Москва : Издательство УРАО, 2003. 318 с.
7. Медынский Е. Н. Внешкольное образование. Его значение, организация и техника. Москва : Наука, 1918. 288 с.
8. Медынский Е. Н. Энциклопедия внешкольного образования. Петроград : Гос. изд-во, 1923. 138 с.
9. Педагогічний словник / за ред. акад. М. Д. Ярмаченка. Київ : Пед. думка, 2001. 514 с.
10. Песталоцці Й. Г. Книга матерів, або Порадник для матерів, як їм навчати своїх дітей спостерігати і говорити. *Дошкільна лінгводидактика* : хрестоматія / Упоряд. А. М. Богуш. Ч. 1. Київ, 1999. С. 57–64.
11. Руссо Ж.-Ж. Исповедь. *Возрастная психология: Детство, отрочество, юность* : хрестоматія. Москва, 1999. С. 20–31.
12. Русова С. Ф. Позашкільна освіта. Засоби її переведення. Київ : Дзвін, 1918. 88 с.
13. Сухомлинський В. О. Методика виховання колективу. Вибрані твори. В 5 т. Київ : Рад. школа, 1976. Т. 1. С. 401–637.
14. Чарнолуцкий В. И. Настольная книга по внешкольному образованию. Санкт Петербург : Типография Б. М. Вольфа, 1913. 501 с.
15. Шацкий С. Т. Бодрая жизнь. Москва, 1915. 301 с.

References:

1. Bykovska O. V. (2006). Istoryko-teoretychni osnovy pozashkilnoi osvity [Historical and theoretical foundations of out-of-school education.] *Pedahohika i psykhohohiia formuvannia tvorchoi osobystosti: problemy i poshuky*: zb. nauk. pr. Zaporizhzhia, Vyp. 42. S. 39–48 [in Ukrainian]
2. Blonskij P. P. (1979). Izbranny'e pedagogicheskie i psikhologicheskie sochineniya [Selected pedagogical and psychological writings] v 2 t. Moskva: Pedagogika, T. 1. 399 s. [in Russian]
3. Ventzel' K. N. (1936). Novy'e puti vospitaniya i obrazovaniya detej. Khrestomatiya po istorii pedagogiki [New ways of raising and educating children. Reader on the history of pedagogy]. Moskva: Uchpedgiz, T. 4. 527 s. [in Russian]
4. Ventzel' K. N. (1912/1913). Svobodnoe vospitanie v sem'e. Svobodnoe vospitanie [Free upbringing in the family. Free education.]. No. 8. S. 35–64 [in Russian]
5. Kapterev P. F. (1982). Izbranny'e pedagogicheskie proizvedeniya [Selected pedagogical works] Moskva: Pedagogika, 704 s. [in Russian]
6. Komenskij Ya. A. (2003). Panpediya: Iskusstvo obucheniya mudrosti [The art of teaching wisdom.] *Universitet Rossijskoj akademii obrazovaniya* / E'. D. Dneprov (otv. red.), M. M. Sokol'skaya (per. s lat.), G. B. Kornetov (otv. red.). Moskva: Izdatel'stvo URAO, 318 s. [in Russian]
7. Medy'nskij E. N. (1918). Vneshkol'noe obrazovanie. Ego znachenie, organizacziya i tekhnika [Out-of-school education. Its importance, organization and technique.] Moskva: Nauka, 1918. 288 s. [in Russian]
8. Medy'nskij E. N. (1923). E'ncziklopediya vneshkol'nogo obrazovaniya [Encyclopedia of out-of-school education.] Petrograd: Gos. izd-vo, 138 s. [in Russian]
9. Pedahohichnyi slovnyk [Pedagogical dictionary] / za red. akad. M. D. Yarmachenka. Kyiv: Ped. dumka, 2001. 514 s. [in Ukrainian]
10. Pestalotsti Y. H. (1999). Knyha materiv, abo Poradnyk dlia materiv, yak yim navchaty svoikh ditei sposterihaty i hovoryty [A book for mothers, or A guide for mothers on how to teach their children to observe and speak]. *Doshkilna lnhvodydaktyka: Khrestomatiia* / Uporiad. A. M. Bohush. Ch. 1. Kyiv, 1999. S. 57–64 [in Ukrainian]
11. Russo Zh.-Zh. (1999). Ispoved' [Confession.]. *Vozrastnaya psikhologiya: Detstvo, otrochestvo, yunost': khrestomatiya*. Moskva. S. 20–31 [in Russian]
12. Rusova S. F. (1918). Pozashkilna osvita. Zasoby yii perevedennia [Out-of-school education. Means of its translation]. Kyiv: Dzvyn. 88 s. [in Ukrainian]
13. Sukhomlynskyi V. O. (1976). Metodyka vykhovannia kolektyvu. Vybrani tvory [Methods of team up-bringing. Selected works.]. V 5 t. Kyiv: Rad. shkola. T. 1. S. 401–637 [in Ukrainian]
14. Charnoluskij V. I. (1913). Nastol'naya kniga po vneshkol'nomu obrazovaniyu [Out-of-school Education Handbook]. Sankt-Peterburg: Tipografiya B. M. Vol'fa. 501 s. [in Russian]
15. Shaczkiy S. T. (1915). Bodraya zhizn' [Cheerful life]. Moskva. 301 s. [in Russian]

Kostenko L. D. The formation and development of the theory of out-of-school education in the history of pedagogy

The article considers the process of formation and development of the theory of out-of-school education in the history of foreign and domestic pedagogy. The author considers the works of the classics of foreign pedagogy J. Herbart, J. Comenius, J. Pestalozzi, J.-J. Rousseau, who laid the theoretical foundations of out-of-school education. Due attention is paid to the ideas of P. Kapterev, M. Pirogov, L. Tolstoy, K. Ushinsky, which are important for the formation and development of the theory of out-of-school education in Ukraine, among them – preparation for work during one's lifetime, free organization of the educational process, development of creative abilities, universal education. The publication shows that later these views were developed by P. Blonsky, V. Vakhterov, K. Ventzel, E. Medinsky, S. Rusova, S. Shatsky, who justified the necessity to develop inclinations, individual abilities of children, the formation of a new type of relationship between a student and a teacher, creating a special environment for out-of-school education, recognition of development as one of the main tasks of education. In the article much attention is paid to the pedagogical heritage of E. Medinsky and S. Shatsky, as the classics of the theory of out-of-school education. The author reveals that later the ideas of out-of-school education were developed in the pedagogical works of V. Sukhomlynsky, who advocated the importance of out-of-school activities, their peculiar methods and forms. V. Sukhomlynsky considered the feeling of success of the pupils and their cognitive joy to be the most important instruments of his pedagogical practice. It has been highlighted in the paper that nowadays the development of the «situation of success» in extracurricular activity of the teacher is viewed as one of the main conditions of his successful professional activity.

The author concludes that extracurricular activity has always been a multifaceted object of investigations and played a significant role in teaching and upbringing of young people creating their moral values. Theoretical generalization of valuable experience of the former educators, thorough investigation of the world's pedagogical trends and their creative usage give the possibility to update and improve the content and increase the level of professional training of extracurricular educational establishments of Ukraine.

Key words: out-of-school education, out-of-school learning, theory of out-of-school education, creative activity, out-of-school educational institutions, children's associations, background of out-of-school education organization, pedagogical work.